

منقبت خوانی در دوره تیموریان و تاثیر آن در گسترش تشیع

سیده سوسن فخرائی^۱، افسون بافنده دزفولی^۲

۱- استادیار تاریخ اسلام دانشکده الهیات دانشگاه پیام نور ایران

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه پیام نور ایران

چکیده

با استقرار مغولان و از هم گسیختگی بنیان سیاسی - اجتماعی در ایران به دلیل خلاء ناشی از فقدان خلافت و چیرگی روح خمودی و سستی بر پیکره اجتماع، در چنین شرایطی، منقبت خوانی یا مدیحه سرایی که از قرن پنجم و ششم در ایران پا گرفته بود، در مراکز شیعی و غیر از آن، رواج یافت، چرا که سکوت دیرینه مردم را در برابر ستم می شکست و آن ها را برای دفاع از عقاید شان آماده می کرد. هدف از این پژوهش بررسی منقبت خوانی در دوره ای از تاریخ مغولان، به نام تیموریان است، دلیل اهمیت آن، بررسی این آداب و رسوم در دوره تیموری و میزان ارتباط و تاثیر آن بر گسترش تشیع است. در این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با ابزار مطالعات کتابخانه ای و الکترونیکی و مقالات برگزیده، به مطالعه منقبت خوانی و تاثیر آن بر روی مغولان در دوره تیموری و چگونگی گرایش آنان به سوی تشیع که سیری صعودی در به رسمیت شناختن این مذهب و گسترش اعتقادات شیعی در دوره صفویه در ایران داشته است، می پردازیم.

واژگان کلیدی: منقبت خوانی، تیموریان، تشیع، سوگواری امام حسین (ع)

مقدمه

اهمیت دوره تیموریان در تاریخ اجتماعی ایران بسیار قابل توجه است. این دوره در واقع دوره گذار تاریخ مغولی - ایلخانی، مبتنی بر مذهب اهل سنت، به ایجاد یک دولت ملی در ایران، مبتنی بر مذهب تشیع است. از جمله آداب اجتماعی مهم شیعیان، که در آن دوره مورد توجه قرار گرفت، مسئله عزاداری برای امام حسین (ع) بود. در تبیین این موضوع، باید به چگونگی برگزاری عزاداری برای سید الشهدا (ع) بعد از مرگ تیمور در میان اهل سنت و گسترش آن در دربار تیموریان پرداخت. دلیل اهمیت بررسی این موضوع، آن است که برگزاری سوگواری و عزاداری سید الشهدا، در قالب مقتل خوانی، منقبت خوانی و مرثیه سرایی و در طرفداری از اهل بیت در فضای ضد اموی و عباسی، جامعه را به سوی پذیرش بیشتر مبانی اهل بیت (ع) حتی از سوی اهل سنت، آماده کرده و پیش برد. سؤال اصلی مقاله، این است که اهتمام شیعیان در منقبت خوانی و تکریم تیموریان نسبت به ائمه تا چه اندازه در آماده ساختن زمینه برای استواری مذهب تشیع و گسترش آن مؤثر بوده است؟ و منقبت خوانی و مدیحه سرایی چه تاثیری بر روی مردم آن دوره می گذاشت؟

از منابع قدیمی مانند ابن اثیر در الکامل و ابن کثیر در البدایه و النهایه که واقعه عاشورا و نحوه عزاداری شیعیان را نوشته اند و النقض قزوینی که به مناقب خوانان شیعه اشاره کرده و شیخ مفید در ارشاد که بگذریم در دوره معاصر، در این زمینه کتاب ها و مقالاتی منتشر شده که تا حدودی به منقبت خوانی و مسائل پیرامون آن پرداخته اند اما با موضوع این پژوهش تفاوتی دارند. هوشنگ جاوید در کتاب مناقب خوانی به جنبه موسیقایی این آئین پرداخته است. رسول جعفریان در آثار متعدد از جمله تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، به تاریخ تشیع و آداب و رسوم شیعیان پرداخته و اشاراتی به منقبت خوانی نیز داشته است و در مؤسسه شیعه شناسی، کتاب دکتر تقی زاده داوری به موضوع منقبت خوانی پرداخته و مقالاتی در شماره های مختلف فصلنامه شیعه شناسی، از افراد مختلف به آداب عزاداری شیعیان و نقش سید بن طاووس در گسترش تشیع دوره تیموری و منقبت خوانی پرداخته اند مانند اصغر منتظر قائم و... یا مقاله نقش سید بن طاووس در رشد فرهنگی از محسن رحمتی و زینب بیرانوند و نیز مهدی یکه خانی در مجله فرهنگ پژوهش. نکته جالب آن است که علی رغم برخوردهای تند گاه و بیگانه با عزاداران و مناقب خوانان شیعه، در همه این آثار قید شده که اهل سنت نیز در مراسم عزاداری امام حسین (ع) شرکت می کردند و گاهی منقبت خوانان سنی هم، به مدح پیامبر و اهل بیت می پرداختند هر چند که در مواردی هم برخوردها و اختلافاتی بین پیروان دو گروه پیش می آمده است، بویژه در دوران آل بویه که حنبلی ها بشدت با مجالس عزاداری امام حسین (ع) مقابله می کردند. در این مقاله به تاریخچه مختصر منقبت خوانی و

خاستگاه آن، تشیع در دوره تیموری، سید بن طاووس و نقش او در منقبت خوانی و میزان تأثیر گذاری این آئین بر جامعه و حاکمان تیموری و چگونگی گسترش تشیع پرداخته خواهد شد.

روش تحقیق

در تهیه این مقاله، ابتدا با استفاده از منابع دست اول تاریخی و مطالعه پیشینه تجربی بحث و با ابزار کتابخانه ای و الکترونیکی، حوادث مربوط به مناقب خوانان، عکس العمل جامعه شیعی و اهل سنت و حاکمان عصر تیموری نسبت به منقبت خوانی و ابن طاووس، فیش برداری شده و سپس با تجزیه و تحلیل داده های تاریخی، به بحث و نتیجه گیری پرداخته ایم.

یافته ها:

مناقب خوانی یا منقبت خوانی:

در لغت نامه دهخدا، "منقبت" به معنای هنر و ستودگی و آنچه موجب ستایش و مباحثات است معنی شده است. در فرهنگ معین و عمید، نیز به معنای هنر و کار نیکو که موجب ستایش شود آمده است. منقبت خوانی هنری قدسی، مذهبی و آیینی در نزد ایرانیان معرفی شده است. اگر چه مسقط الرأس منقبت، به لحاظ ستایش ائمه اطهار (ع)، به سید حمیری می رسد، اما هنر ستایشگری در ایران، دارای تاریخچه ای کهن تر از عهد هخامنشیان است. ایرانیان پس از اسلام و گرویدن به مذهب شیعه، همان هنر هخامنشیان را در خدمت خاندان علوی در آوردند و پیشتاز هنری بس عظیم شدند که اوج آن در قرن پنجم و ششم هجری بود. (جعفریان، ۱۳۷۵) اشعار مدح و منقبت امام حسین (ع) و خاندان آل محمد (ص) از دوران سامانیان در کنار دلباختگان معصومین ظهور پیدا کرد و زمان غزنویان و سلاجقه گسترش یافت. با این حال، اغلب این حکام به ویژه غزنویان، با این آیین ها مخالفت می کردند. در زمان آل بویه، منقبت خوانی به اوج و شکوفایی رسید، اختلافات سیاسی بین عباسیان و خوارزمشاهیان و حمایت یا سهل گیری که گاهی بعضی از حکام، نسبت به شیعیان امامیه، نشان می دادند، وضعیت نابسامان سیاسی ناشی از حملات مغولان، جنبش های اجتماعی اهل فتوت و اهل تصوف، روحیه تسامح و تساهل مذهبی مغولان و روحیه عدالت طلبی و ظلم ستیزی بزرگان شیعی، باعث می شد که افکار و عقائد شیعی در حد قابل توجهی گسترش یابد و در نتیجه منقبت خوانی، در زمان صفویه به شیوه ای منظم و پویا در میان مردم رواج یافت و در طول زمان ارزش های معنوی آن با کلام پارسی پیوند خورد و در یک جریان تاریخی بر اثر کوشش های پیشینیان به هنری مستقل در موسیقی و شعر ایرانیان تبدیل گشت. منقبت خوانی یا مناقب خوانی را می توان نوعی کاربرد معنوی از موسیقی دانست. در این هنر ستایشگران از آوازهای موسیقایی کهن بهره گرفته اند. خصائل نیک ائمه شیعه، در کلام آهنگین منقبت خوان، ذکر می شود. منقبت خوان، به لحاظ واژه شناسی تاریخی، به مداح شیعه گفته می شود. بر اساس تاریخ، ایشان مبلغان دینی و مذهبی بوده اند که به نقل و صوت و مدح، ارادت خود را به امام حسین (ع) و خاندان عصمت و طهارت ابراز می کردند. به این ترتیب بسیاری از آثار شفاهی و آوایی مدیحه سرایی و منقبت خوانی از کلام ارزشمند شاعران برجسته ادب پارسی که دلباخته خاندان عصمت و طهارت بودند، تأثیر گرفت و در قالب مناقب علوی، مناقب فاطمی، مناقب حسنی،

مناقب حسینی، مناقب رضوی و مناقب مهدوی در فرهنگ های متنوع سرزمین ایران روایت شد. در ادبیات عرب نیز شاعران مشهوری از جمله کمیت ابن زید اسدی، سید حمیری، دعبل خزاعی و... با سروده های خود در وصف خصائل نیک ائمه شیعه مدح و منقبت را رواج دادند. واقعه عاشورا بخش عمده متون منقبت خوانی را به خود اختصاص داده است. هوشنگ جاوید، به نقل از شیخ عبدالجلیل رازی در کتاب "النقص" به تفضیل از مناقب خوانانی نام آورده و شرح احوال آنان را نوشته از جمله از ابوطالب مناقبی و ابوالحمید مناقبی گفته است که مناقب خوانان در بازار و شهر ها به مناقب خوانی می پرداختند. (جاوید، ۱۳۹۱) در قرن نهم، مناقب خوانی و سرودن اشعار در مدح و منقبت حضرت علی (ع) و اولادشان رواج و شیوع فراوانی داشت و در تاکید این مطلب می توان به شاعران فارسی در قرن نهم اشاره کرد مانند: محمد بن حسام خوسفی، امیر شاهی، درویش ناصر بخاری و شاعران شیعه دیگری که به سرودن اشعار در رثای امامان خود و ساختن نوحه سرایی و سینه زنی اهتمام ورزیدند (امین فروغی، ۱۳۸۰)

عزاداری در اسلام

عزاداری برای در گذشتگان و بویژه شهدا در اسلام سابقه ای دیرین دارد و از اخبار و روایات چنین بر می آید که پیامبر (ص) نیز آن را تأیید می فرمود اما یکی از مهم ترین عوامل اختلاف میان شیعه و سنی، چگونگی برگزاری مراسم سوگواری عاشورا بود که معمولاً به تشدید اختلافات و جنگ و خونریزی می انجامید و آرامش و امنیت بغداد را بر هم می زد، چنان که گاهی خلفا ناچار می شدند از انجام مراسم عزاداری جلوگیری کنند. (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق؛ ابن کثیر، بی تا) هرچند با توجه به اینکه عزاداری روز عاشورا به صورت فرهنگی عمومی و فراگیر درآمده بود و حکومتها هم قصد جدی برای جلوگیری از انجام آن نداشتند و یا نمی توانستند برای مدت طولانی مانع برگزاری مراسم شوند و اگر در مقاطع خاصی از آن ممانعت می کردند، بنا بر مصالح و اقتضای حکومت بود. بنا بر روایات و اخبار، زنان و مردان قبیله بنی اسد به هنگام دفن اجساد شهدا و بعد از آن نوحه سرایی و عزاداری می کردند. و بنا بر روایتی اهل بیت امام حسین (ع) به عزاداری مشغول بودند. مردم مدینه هم به ویژه بنی هاشم همین که از شهادت امام حسین (ع) آگاه شدند به عزاداری و گریه و زاری پرداختند که تا آن زمان کسی ندیده و نشنیده بود. (شیخ مفید، ۱۳۹۹ق)

تیموریان در مسیر تشیع

فرمانروایی مغول در ایران، صرف نظر از برخی سخت گیری های مقطعی، کوششی برای تحمیل اعتقادی خاص بر رعایای خود، نمی کردند. به قول جوینی، آنان بنا بر تعالیم یاسا معتقد هیچ دین و تابع هیچ دولتی نبودند و تنها علما و روحانیون مذاهب مختلف، از جمله مسلمانان، مسیحیان و یهودیان را گرامی می داشتند و هر کدام به میل خویش، مذهبی را بر می گزیدند. برخی متمایل به مذهب اسلام و بعضی نصارا و گروهی عبادت افسار گسیخته را برگزیدند و با تقلید مذاهب، بیشتر از اظهار تعصب دوری می کردند (عطا ملک جوینی، ۱۳۸۴) تیمور لنگ، مؤسس تیموریان بنا به گفته ی دکتر میر جعفری، همواره شیعیان را به طرف خود جلب می کرد و می خواست با اظهار دوستی، حضرت علی (ع) حمایت قاطبه ی جامعه

اسلامی را به دست آورد تا آنجا که دمشق را با شعار انتقام امام حسین (ع) از نسل یزید گشود. در دوره تیموریان شاهد گسترش تدریجی تشیع، به ویژه در خراسان و ماوراءالنهر (مرکز حکومت تیموریان) هستیم، به طوری که برخی از پژوهشگران، از تسنن دوازده امامی در این دوره، نام برده اند و نوشته اند در این زمان در ماوراءالنهر، همه ساله در سالروز قیام عاشورا، مراسمی بر پا می شد. در زمان مغول، تشیع، نخست در سایه دادن آزادی به مذاهب و پشتیبانی برخی پادشاهان مغول؛ خصوصاً غازان خان و سلطان محمد خدابنده، در ایران پیشرفت بسیار کرد. (جعفریان، ۱۳۷۵)

در سال ۷۰۲ هجری، غازان خان، هرچند جانب اهل سنت را ننگه می داشت، اما مذهب تشیع را برگزید. به طوری کلی، در دوران غازان خان، شیعیان فرصت یافتند تا مراکز شیعی و عقایدشان را گسترش دهند و منقبت خوانی و آیین های مذهبی، یکی از پدیده هایی بود که در این دوره رواج بیش تری یافت و روال طی شده نشان داد که استفاده از شعر و خطابه و مداحی به عنوان یکی از راه های اساسی انتقال احساس و اندیشه، سابقه ای طولانی دارد و همواره از آن استفاده شده است.

عزاداری در دوره تیموریان

مردم هرات پایتخت تیموریان، بنا بر نقل معین الدین اسفزاری، در نیمه دوم قرن نهم، با فرا رسیدن ماه محرم به برگزاری مجالس عزاداری و سوگواری برای امام حسین (ع) اهتمام می ورزیدند و حتی شاهزادگان و امیران نیز در برگزاری این مراسم و آئین ها مشارکت داشتند. (اسفزاری، ۱۳۳۸) در همین راستا، ملا حسین واعظ کاشفی، روضه الشهداء را نوشت که بنابه نقلی، اولین مقتل به زبان فارسی بود و اندکی بعد در حکومت صفویه، یکی از مهم ترین منابعی شد که در تمام محافل و مجالس عزاداری و مقتل خوانی، خوانده می شد.

سید بن طاووس و منقبت خوانی و مقتل نویسی

دوران زندگی ابن طاووس، همزمان با عصر تسامح مذهبی زمامداران اسلامی است. در این زمان، المستنصر بالله، خلیفه عباسی با زیارت اماکن مذهبی و مقابر شیعیان در صدد جلب و جذب قلوب آنان برآمد که تا حدودی به پیروی از سیاست جدش و نیز به دلیل حضور قدرتمند و معنی دار شیعیان در بغداد بود. در چنین شرایطی سید بن طاووس، از فرصت پیش آمده برای نشر حقانیت اهل بیت و مظلومیت شهدای کربلا و مفاهیم پر بار عاشورا بهره گرفت و زائران امام حسین (ع) را با عقائد شیعی، آشنا تر نمود.

چنین بنظر می رسد که یکی از روش های مؤثر و ارزنده شیعی برای نشر عقایدشان منقبت خوانی بوده است. در این شیوه، محبان اهل بیت و دل دادگان امام حسین (ع)، به نشر کرامات ائمه شیعه و مناقب آنان در مکان های عمومی به ویژه بازارها، زیارتگاه ها و مقابر می پرداختند. در چنین شرایطی، زائران و مسافرانی که کمتر با عقاید شیعی آشنا بودند و یا تعصب مذهبی چندانی نسبت به اهل بیت نداشتند به تشیع متمایل و یا نسبت به عقاید شیعی کنجکاو می شدند. اهل سنت در مقابل برای خنثی سازی اثر منقبت خوانی به فضیلت خوانی روی آوردند. سید بن طاووس، در همین دوران، مراثی عاشورا را با معانی ارزشمندی در قالب منقبت خوانی ارائه نمود. اولویت وی بر اثبات حقانیت ائمه شیعه در زمامداری جامعه اسلامی،

در قالب منقبت خوانی و مرثیه سرائی بود. از این رو، سید بن طاووس، امامت اهل بیت (ع) را به عنوان اصلی ترین و مهم ترین شاخصه جامعه شیعی، به روشی نه چندان ملموس، که زمینه ساز ایجاد حساسیت و تحریک اهل تسنن باشد، در لا به لای اشعار مقاتل گنجانده.

نتیجه :

در واقع دوره تیموریان را می توان دوره انتقال نامید. به این معنا که شرایط مذهبی در ایران گرایش های مختلفی از سنی گری تا شیعه به خصوص شیعه دوازده امامی را نشان می دهد. تیموریان بر فقه سنت، عمل می کردند، با این وجود، آزادی و فراغ بالی که شیعیان در این عصر داشتند با کمتر عصری قابل مقایسه است. به طور کلی می توان گفت هر زمامداری برای دوام و بقای خویش، سعی در بررسی لایه های اجتماع و تفکرات و علایق مردم داشت تا بتواند بهتر و با مدت طولانی تری بر آن ها حکومت نماید. در واقع تیموریان پیش در آمد شیعه ی عصر صفوی بودند، بدین معنا که گذر جامعه ی سنی ایران به شیعی گری، از طریق تیموریان هموار شد. شناخت و درک این دوران و اوضاع فرهنگی و سیاسی برایشان از اهمیت بالایی برخوردار است. در دوره تیموریان، بسیاری از عقاید اهل سنت در رابطه با اهل بیت (ع) کاملاً شیعی بود و آنان به تکریم ائمه (ع) در وجوه مختلف عنایت داشتند. در این دوره، روش های گوناگونی توسط شیعیان در گسترش مذهب تشیع به کار گرفته شد. همچون ابزار تبلیغ، تقیه، ترویج مستقیم، مداحی و منقبت خوانی، روضه خوانی، روش های عرفانی و سیاسی. اجرای این فعالیت ها در پرتو آزادی نسبی و توجه سلسله تیموری به امامان شیعه، میسر می گشت و همه این تلاش ها باعث شد در دوره صفوی مذهب شیعه رسمی اعلام گردد و باعث گسترش هرچه بیشتر این مذهب در تمام نقاط گردد.

منابع:

- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۸۵ق، *الکامل فی التاریخ*، چ اول، ج ۸، بیروت، لبنان: دارصادر و دار بیروت.
- اسفزاری، معین الدین محمد، ۱۳۳۸ش، *روضات الجنات*، تصحیح محمد کاظم امامی، جلد اول، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن کثیر، عمادالدین، بی تا، *البدایه والنهایه*، محقق علی شیری، بیروت، لبنان: دار احیاء التراث العربی.
- امین فروغی، مهدی، ۱۳۸۰، *هنر مرثیه خوانی*، تهران: نیستان.
- تقی زاده داوری، محمود، ۱۳۸۴، *سنت عزاداری و منقبت خوانی در تاریخ شیعه امامیه*، قم: شیعه شناسی.
- جاوید، هوشنگ، ۱۳۹۱، *مناقب خوانی* (موسیقی قدسی، مذهبی و آیینی ایران)، تهران: سوره مهر.
- جعفریان، رسول، ۱۳۷۵، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری*، قم: انصاریان.
- جعفریان، رسول، ۱۳۸۱، *تأملی در نهضت عاشورا*، قم: انصاریان.
- جوینی، عطاملک، ۱۳۸۴، *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح دکتر حبیب الله عباسی و ایرج مهرکی، ج ۱، تهران: زوار.
- شیخ مفید، محمد بن محمد، ۱۳۹۹ق، *الارشاد*، ج ۲، بیروت، لبنان: مؤسسه الاعلمی.

مقالات:

- پور احمدی، حسین، عزاداری امام حسین (ع) در محضر امامان شیعه (ع)، فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۸، زمستان ۱۳۸۸، صص ۱۱۵-۱۲۸.
- رحمتی، محسن، بیراوند، زینب، نقش سید بن طاوس در رشد فرهنگی و اجتماعی شیعیان، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام، سال هجدهم، شماره اول، بهار ۱۳۹۶، صص ۳۳-۵۸.
- منتظر القائم، اصغر، کشاورز، زهرا السادات، بررسی تغییرات اجتماعی مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در ایران، فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه شناسی، شماره ۵۸، سال ۱۳۹۶، صص ۳۷-۷۲.
- یکه خانی، مهدی، تاریخ اجتماعی شیعیان ایران در دوره تیموریان با تاکید بر آداب و رسوم مذهبی، فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ پژوهش، شماره ۱۳، سال ۱۳۹۲، صص ۱۳۱-۱۵۶.